

з урахуванням вимог охорони наявних в ній археологічних об'єктів або можливості виявлення таких об'єктів [4].

Всі роботи в зоні охоронюваного ландшафту здійснюються лише після розроблення історико-містобудівних обґрунтувань і за проектами, погодженими з органами охорони культурної спадщини та відповідними органами з питань містобудування і архітектури [4].

Посилання

1. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. – К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. – С. 16-24.
2. Водзинський Є. Переяслав-Хмельницький. Ландшафт історичного міста // Відлуння Віків. – 2004. – № 1. – С. 64-67.
3. Географічна енциклопедія України. Довідкове видання. В 3-х томах. – К.: Українська Радянська Енциклопедія ім. М.П.Бажана. – Т. 3. – с. 23.
4. ДБН Б.2.2-2-2008 («Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження науково-проектної документації щодо визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток архітектури та містобудування») Київ: Мінрегіонбуд України, 2008).
5. Закон України «Про охорону культурної спадщини».
6. Звіряка А.І. Культурний ландшафт у формуванні території м. Києва // Регіональна історія України. Збірник наукових статей / Гол. ред. В. Смолій; відп. ред. Я. Верменич. – Вип. 4. – К.: Інститут історії НАН України, 2010. – С. 227-236.
7. Звіряка А.І. Ландшафтні особливості м. Києва // Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень [Вип. 4]. – К.: Фенікс, 2008. – С. 99-110.
8. Набок Л. Історія містобудівництва Переяслава: XVII – XX ст. // Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень [Вип. 3]. – К.: Фенікс, 2007. – С. 115-137.
9. Постанова Кабінету Міністрів України від 13.03.2002 р. № 318.

Звіряка А.І. Роль ландшафту в формуванні своєобразия історичного міста Переяслава-Хмельницького

В 2010 г. Научно-исследовательским институтом памятниковоохранных исследований был разработан План организации территории Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав». Автором было проведено визуальное обследование территории с целью определения характеристики природной составляющей ландшафта как наиболее постоянного структуро- и формообразующего фактора, выявления естественных особенностей местности, которые определяют своеобразие планировочной структуры и пространственной организации населенного места.

Ключевые слова: ландшафт, композиционно-видовые особенности, зона охранный ландшафта, границы, режимы использования.

Zviriaka A.I. A role of landscape is in forming of originality of historical city Pereiaslav-Khmelnytskyi

In 2010 Institute of Monument Protection Research developed a Plan of organization of territory of the National historical-ethnographic reserve «Pereiaslav». An author conducted the visual inspection of territory with the purpose of determination of description of natural constituent of landscape as most permanent structure- and formed education factor, exposure of natural features localities which determine originality of planning and spatial construction of the inhabited place.

Key words: landscape, composition-forming peculiarities, zone of protecting landscape, borders, regime of using.

03.04.2011 р.

УДК 711.56

О.В. Бачинська

СПІВВІДНОШЕННЯ ХРАМУ І ЗАБУДОВИ У МІСЬКОМУ ПРОСТОРИ НІЖИНА

У статті розглядається вплив історії Ніжина на формування його забудови, збереженість забудови та її значення для сьогодення, важливість вивчення взаємодії храму та його оточення на прикладі Ніжина, принципи взаємодії храму і забудови в історичному центрі міста.

Ключові слова: Ніжин, храм, забудова, історія, значення, взаємодія, принцип.

Ніжин – місто з древньою історією. Особливою цінністю цього міста є збереження масиву забудови XVII-XVIII ст. із сакральними спорудами в історичному центрі. На прикладі цієї забудови можна виявити багато забутих принципів формування храмової архітектури. Це важливо для сьогодення, тому що галузь архітектури, пов'язана з будівництвом храмів, майже не досліджувалася у XX ст., і зараз при необхідності збудувати храм не вистачає знань. Використання історичного досвіду передбачає наявність старих храмів, але упродовж XX ст. була знищена неймовірна їх кількість. Для виявлення тенденцій будівництва храмів, взаємодії їх з навколишнім середовищем інколи просто не вистачає збережених зразків. Вивчення історичної спадщини Ніжина може надати багато нових знань для галузі храмобудування.

Дослідження принципів взаємодії храму і забудови у міському просторі Ніжина раніше не проводилося.

Метою дослідження є вивчення взаємодії храму та забудови в історичному міському просторі центральної частини Ніжина.

Ніжин відомий з 1147 р. під ім'ям Уніжина, який ймовірно був зруйнований монголо-татарами у XIII ст. Але місто відродилося знову і на початку XVII ст. за сприяння польського короля Сигизмунда III вже під ім'ям Ніжина почало активно розбудовуватися. Спочатку місто розвивалося як фортеця. Потім Ніжин став торговельним пунктом та центром управління одного з малоросійських полків. Ці дві функції значно підштовхнули його розвиток та збільшення населення. Можливість торгівлі притягувала іноземних громадян; місто стало багатонаціональним. У XVII-XVIII ст. населення Ніжина перевищувало тодішні Київ та Чернігів. Іноземні торговці, що оселилися тут, привнесли свою культуру та традиції, греки збудували свої храми. Все це загалом збагатило духове життя його жителів. У першій половині XIX ст. у багатому та великому місті з величними храмами відкрився перший учбовий заклад – гімназія, яку прирівнювали до університету. Пізніше її реорганізували у лицей, потім – у інститут. Випускники учбового закладу такого рівня ставали видатними діячами свого часу, письменниками, науковцями. Він існує і зараз у

вигляді Ніжинського педагогічного університету ім. М.В. Гоголя. З моменту заснування гімназії Ніжин розпочав свій шлях як потужний культурний центр Лівобережної України. Не дивно, що і серед місцевих жителів було багато видатних осіб – їх особистості формувалися в атмосфері духовності та інтелекту. У ХХ ст. місто продовжило свій розвиток у напрямку індустріалізації, але перетворилося на провінційне містечко. Таке зменшення ролі Ніжина зберегло його від руйнування. Бурхлива історія ХХ ст. з антирелігійною боротьбою і тотальним нищенням храмів, руйнуванням упродовж війн та внаслідок соціалістичних розбудов не нашкодила Ніжину настільки, як іншим містам. До сьогодні, являючись маленьким провінційним містечком, Ніжин залишається потужним історико-культурним центром, який викликає захоплення у всіх його відвідувачів [1-6].

Історія Ніжина вплинула на збереженість його історичної забудови. Особливою цінністю на території міста є збережена історична забудова XVII-XVIII ст. Вона розташована в історичному центрі у вигляді масиву, у структурі якого збереглося багато храмів, що вистояли упродовж антирелігійного ХХ ст. Оцінюючи збереженість храмів, вирахували їх кількість на 1 м² площі міста, і коефіцієнт виявився найбільшим серед міст України [7]. Таким чином, це рідкісний випадок, коли можна побачити старовинну забудову з храмами у структурі міста. Загалом історичну забудову Ніжина оцінюють за її давністю та розташуванням у вигляді комплексу. Але дійсну цінність його архітектурно-містобудівної спадщини ще необхідно усвідомити. Має значення не тільки збереженість історичних споруд, але й особливості архітектурного рішення.

На прикладі історичної забудови Ніжина можна вивчати багато різних явищ, які цікаві не тільки в історичному аспекті, а мають значення і для сьогоденного розвитку архітектурної галузі. Оскільки збережена забудова з храмами є цілісним утворенням, викликає інтерес взаємодія храмів з навколишнім середовищем, яка має величезне значення у формуванні архітектурного рішення храму. Зараз у будівництві храмів найбільш проблематична частина – саме взаємодія сакральної споруди з оточенням. Історичний досвід збереженої забудови Ніжина може допомогти вирішенню цієї проблеми.

У храмі будь-якого віровчення внутрішня структура формується під впливом релігії: саме релігія диктує наявність та розташування окремих функціональних елементів в просторі храму, схему розміщення людей для виконання релігійних дій та обрядів, траєкторію проведення обряду в храмі, наявність та розміщення різних форм мистецтва, орієнтацію за сторонами світу тощо. Форма оболонки і зовнішній вигляд формуються під впливом внутрішньої структури, ступеню розвитку

будівельних технологій та естетичних смаків епохи: саме формування внутрішнього простору храму вказує висоту та взаємне розташування окремих частин; розвиток будівельних технологій в історії не надавав можливостей реалізації найсміливіших задумів зодчих, винайдення певних способів будівництва створювало конкретні форми храмових споруд; також у формуванні зовнішнього виду відіграло важливу роль розуміння суспільством краси та образу храму як найсвятішої споруди в історії людства. Саме співвідношення храму і забудови виражало відношення суспільства, держави загалом до релігії: якщо релігія була частиною державної політики, для храму вибирали найважливіші точки у місті; якщо вчення переслідували, адепти створювали місця релігійних дій або свої храми далеко від цікавих очей, наприклад, у підземному просторі. Саме тому *за розташуванням храму можна виявити, як ставилися до конкретного віровчення у державі.*

На території проживання слов'ян перші храмові споруди з'явилися з появою православної релігії. Через невеличкий проміжок часу християнство у Київській Русі стало державною релігією, а будівництво храмів – державною справою. Саме тому розпочалося будівництво величезних православних храмів-комплексів, які зосереджували на той час у собі всю культурну діяльність (Десятинна церква і собор Св. Софії у Києві та ін.) [8]. При них існували школи, скрипторії (майстерні з перепису книг), бібліотеки; акти державного управління відбувалися через храмовий простір. *Відношення до храму проявлялося у його положенні у місті.* Для таких споруд вибирали найважливіші точки у містобудівній структурі – на горі, у центрі міста. Головні вулиці міста вели до храму, оскільки міста Київської Русі були невеликими і забудова чергувалася з пустими ділянками. Навіть від міських воріт можна було побачити бані центрального храму. Незабудовані простори усередині міст підсилювали враження від величезної сакральної споруди. Міська забудова не перевищувала двох-трьох поверхів. Навіть якщо роздвигалися храм із-за будинків, своєю висотою вони відсікали лише нижню частину сакральної споруди, яка була основою в композиції храму. Тому сакральна споруда неначе ширяла над навколишніми будинками, викликаючи неймовірне захоплення своєю формою та масою. Такий храм був символом життя людини, повністю підкореного релігії. У багатьох містах древні принципи співвідношення храму і забудови зберігалися достатньо довго внаслідок повільного розвитку будівельних технологій, наприклад, у Києві, – до ХІХ ст., тобто до початку бурхливого розвитку капіталізму, який змінив духовність людей і відношення до храму. Тоді принципи взаємодії сакральної споруди і забудови змінилися у зв'язку з підвищенням поверховості

забудови, її ущільненням, появою нових типів споруд, невідомих раніше. Типологія храмів розширилася, з'явилися рішення споруд, в яких меншими засобами отримували більше – наприклад, два храми один над одним займали меншу ділянку, ніж дві споруди поряд [9].

Соціалістичне ХХ ст. змінило міську структуру у багатьох містах, адже були знищені храмові споруди. Епоху Київської Русі взагалі можна побачити лише на професійному макеті. На жаль, це стосується і колишньої столиці Київської Русі – Києва. У ньому невелика кількість збережених давніх храмів – лише уламки древнього міста. У ХХ ст. більшість з видатних споруд була зруйнована, радикально змінилася забудова [10; 11; 12]. *Древні принципи взаємодії храмів і забудови втрачені.*

Саме зараз, після сімдесятирічної перерви, Україна повертається до притаманної їй релігії – православ'я. Відновлюють руїни, повертають церкві старі храми, будують нові. Саме в результаті зміни відношення в Україні до православ'я стали актуальними принципи розміщення храмів у забудові, сформовані ще у давні часи. В зв'язку з масовим руйнуванням сакральних об'єктів історичний досвід немає звідки здобувати. Історико-архітектурна спадщина Ніжина зберігає у собі багато знань, так необхідних сучасним архітекторам – будівничим храмів.

У міській структурі Ніжина збереглася невисока забудова ХVІІ-ХVІІІ ст. з храмами – сакральними домінантами, у взаємодії яких можна побачити древні принципи, закладені ще тисячу років тому з розповсюдженням православ'я на території проживання слов'ян. Забудова центру Ніжина більш пізня, ніж епоха Київської Русі, житлові будинки навколо храмів вже не дерев'яні, їх дахи вкриті сучасним шифером, але загалом принципи розташування храму у міському середовищі збережені. У забудові центру Ніжина можна побачити такі випадки:

а) панування храму над забудовою – величній споруди грецьких храмів вражають при роздивлянні їх із приватного сектору, цілком підкореного їх масі, красі та гармонії;

б) храм у забудові вулиці – споруди храмів розташовані на головній вулиці Ніжина у ряді будинків, сакральні об'єкти повторюються через певний проміжок міської структури, зайнятої будинками;

в) групи храмів – в історичному центрі міста різні за архітектурним рішенням два грецькі храми, розташовані поряд, утворюють комплекс з сакральних споруд;

г) два храми через вулицю – забудова історичного центру насичена сакральними спорудами, тому виникає взаємодія між різними за стилем храмами; дві сакральні домінанти – грецький храм та бароковий, розташовані по різні боки головної

вулиці, обидва великі, красиві, гармонійні. Жодний з них не відіграє головної ролі, при потраплянні у траєкторію такої взаємодії виникає враження оточення сакральними спорудами з усіх боків;

д) накладання храмів при роздивлянні забудови – структура історичного центру міста настільки насичена величезними храмами у порівнянні з низькою забудовою, що при роздивлянні одного об'єкта, за ним можна побачити маленький інший, розташований далі;

е) церква замикає вулицю – оскільки забудова низька, а маса сакральної споруди величезна у порівнянні з приватними будинками, храм домінує у забудові вулиці і замикає її перспективу;

є) домінування бань над забудовою – окрім домінування сакральних споруд над забудовою, безпосередньо розташованою навколо храму, низькі приватні будинки дають змогу бачити храмові бані навіть на великій відстані. В усіх проміжках між будинками, навіть у невеличких щілинах, виникає споруда найближчого храму, великі і менші бані, залежно від відстані до храму панують над Ніжином;

ж) підкреслена вертикаль храму – загалом усі православні храми мають спрямовану в небо вертикальну композицію, підкреслену формами, що зменшуються уверх, та криволінійними банями, але особливо яскраво вертикальне спрямування храму виявляється у протидії з горизонтально розвиненою забудовою. Утворюється принцип контрасту, який підносить храм у небо, відповідно до його функціонального сакрального призначення.

Загалом, попадаючи в історичний центр Ніжина, людина знаходиться під величезним впливом сакральної архітектури. Від величних вертикально спрямованих ближчих храмів та маленьких бань у далечині, які оточують глядача з усіх боків, все пливе перед очима. Лише в Ніжині можна зрозуміти, чим був храм для древніх жителів цих земель [13; 14].

Історія Ніжина зберегла його забудову, яка на даний момент є унікальною. В ній є храмові споруди, які недостатньо вивчені на даний час. Дослідження цих об'єктів може дати багато цінної інформації для розвитку сучасної архітектурної галузі у напрямку будівництва храмів. Наприклад, однією з гострих проблем сучасних храмів є взаємодія сакральної споруди і забудови. Вивчення древніх зразків проблематично у зв'язку з руйнуванням храмів та зміною міської структури. Саме на міській забудові історичного центру Ніжина можна побачити древні принципи, у яких закладено домінування релігії і храму у житті людини. Вивчення цих принципів необхідно продовжувати для можливого подальшого використання їх у проектній практиці.

Посилання

1. Нежин. – Режим доступа: <http://siver.org.ua/?p=319>.
2. Исторические памятники. – http://nezhyn.at.ua/index/istoricheskie_pamjatki/0-13.

3. История города Нежина. – Режим доступа: http://nezhyn.at.ua/index/istorija_goroda/0-12.

4. Греческая столица Украины. – Режим доступа: <http://countryside.com.ua/ru/content/nezhin>.

5. Кудина В. Легенды древнего Нежина. – Режим доступа: http://www.gorod.cn.ua/news_6331.html

6. Нежин. Визитка города Нежин. – Режим доступа: <http://nezhyn.at.ua/>

7. Дидык С. Знакомимся: Нежин. – Режим доступа: <http://www.consumer-club.com.ua/articles/znakomimsja-vezhin-1142.htm>.

8. Собор Святої Софії в Києві: Альбом / Упор. Г.Н. Логвин, Н.Г. Логвин. – К.: «Мистецтво», 2001. – С. 166-167. – 352 с.

9. Бачинська О.В. Типологічні особливості сакральних споруд у сучасному Києві // Проблеми теорії і історії архітектури України. – Одеса, 2009. – № 9.

10. Проценко Л. Картохсхема: Пам'ятки Києва, знищені у ХХ столітті. Нью-Йорк – Київ: Бібліотека журналу «Пам'ятки України», 1991.

11. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини. – К.: НДПІАМ – Головкивархітектура, 2002. – 592 с.

12. Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. – Нью-Йорк – Київ: Бібліотека журналу «Пам'ятки України», 1991. – 66 с.

13. Кальницький М. Православные кресты у Киевского вокзала // АСС. – К.: Центр Развития Территорий «Скавика», 1996. – № 1. – С. 39

14. Київ: Историчний огляд (карти, ілюстрації, документи) / Під ред. А.В. Кудрицький. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1982. – С. 92-93. – 232 с.

Бачинская О.В. Соотношение храма и застройки в городском пространстве Нежина.

В статье рассматривается влияние истории Нежина на формирование его застройки, сохранность застройки и ее значение для современности, важность изучения взаимодействия храма и его окружения на примере Нежина, принципы взаимодействия храма и застройки в историческом центре города.

Ключевые слова: Нежин, храм, застройка, история, значение, взаимодействие, принцип.

Bachins'ka O.V. Interaction is between temple and building in urban environment of Nizhyn.

Influence of a history Nizhyn on formation of its building, safety of building and its meaning for present, importance of study of interaction of a temple and its environment on an example Nizhyn, the principles of interaction of a temple and building in historical city center are considered in clause.

Key words: Nizhyn, temple, building, history, importance, interaction, principle.

01.04.2011 р.

УДК 94 (477):726.7

Н.В. Кукса

СВЯТО-ІЛЛІНСЬКА ЦЕРКВА В СУБОТОВІ: ОСНОВНІ ЕТАПИ РЕСТАВРАЦІЇ ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ СЕРЕДИНИ XVII СТ.

Унікальна пам'ятка пізнього середньовіччя Свято-Іллінська церква в Суботові – усипальниця Богдана Хмельницького – збереженням своєї автентичності зобов'язана реставраційним роботам, що проводилися в XIX ст., в 20-х рр. XX ст. Нового якісного наповнення набувають наступні реставраційні роботи 50-х, 70-х, 90-х років XX ст., що проводилися вслід за археологічними дослідженнями.

Упродовж першого десятиліття XXI ст. продовжувалися реставраційно-відновлювальні роботи, в процесі яких застосовувалися новітні технології.

Ключові слова: Свято-Іллінська церква, реставраційні роботи, археологічні дослідження, пам'ятка архітектури, гетьман Богдан Хмельницький.

У статті робиться спроба вперше систематизувати розпорошені відомості про реставраційно-відновлювальні роботи, що мали місце в Свято-Іллінській церкві в Суботові упродовж XIX – на початку XXI ст., завдяки яким було досягнуто збереження її автентичності.

До цього часу інформація про реставраційні роботи в храмі побіжно подавалася в контексті досліджень про історичне минуле усипальниці Богдана Хмельницького, зокрема в коментарях до малюнка Т. Шевченка М. Біляшівського, вміщеного у вересневому числі часопису «Киевская старина» за 1890 р. [5, 507-508], працях Г. Павлуцького «Древности Украины» [2, 111-116], Г. Логвина «Чигирин. Суботів: архітектурно-історичний нарис» [3], С. Кілессо «Архітектурні і мистецькі скарби Богданового краю» [4, 103]. Однак у зв'язку з відсутністю належного документального підґрунтя в названих роботах допускалися деякі неточності.

За останні півтора десятиріччя нами виявлено низку архівних матеріалів, що проливають світло на невідомі раніше сторінки минулого храму, дозволяють уникнути невідповідностей, що породжували суперечки навколо окремих важливих віх історії споруди.

Окрім опублікованих в інших дослідженнях, в даній статті вводимо до наукового обігу архівні матеріали, що раніше не використовувалися.

Однією з найбільш знаних не лише в Україні, а й за її межами сакральних пам'яток доби Хмельниччини є церква Святого Пророка Іллі в Суботові, споруджена коштом Б. Хмельницького упродовж 1651-1656 рр. За літописними джерелами, в серпні 1657 р. храм став усипальницею гетьмана. Вимурувана в кращих традиціях українського козацького бароко, церква двісті років з часу побудови вистояла без реставрації. Проте неблаганний плин часу зробив свою справу, і всередині XIX ст. технічний стан